

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՆԵՄԵՍԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑՈՒ «ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐԴՈՅ» ԵՐԿԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ նեմեսիոս եմեսացի, բնություն, մեկնություն, լուծմունք, Ստեփանոս Սյունեցի, Գևորգ Սկևռացի:

Սկզբնավորման շրջանի հայ մատենագրությունը բյուր թելերով միահյուսված է թարգմանական գրականության հետ: Թարգմանական մատենագրության հենքի վրա է ձևավորվել միջնադարյան հայ մատենագիրների աշխարհայացքը, գրական և գիտական պատկերացումները, որոնց վրա պիտի կառուցվեր աստիճանաբար ձևավորվող ինքնուրույն գրականության շենքը: Ուստի թարգմանական մատենագրությունը՝ ամենևին չանտեսվելով, շարունակեց ապրել և իր ազդեցությունը տարածել հայ միջնադարյան մատենագրության տարբեր ոլորտների վրա՝ հաճախ բառացի, երբեմն էլ վերլուծված, վերարտադրված և վերաիմաստավորված ձևով ի հայտ գալով հայ հեղինակների ստեղծագործություններում: «Միջնադարյան հարյուրավոր հայերեն ձեռագիր ժողովածուների օրինակը ցույց է տալիս, որ թարգմանական գրականությունն ինքնուրույն գրական հուշարձաններից հատուկ առանձնացնելու, սահմանազատելու խնդիր առհասարակ չի եղել միջնադարում: Ազգայինն ու թարգմանականն ընդօրինակվել են միաժամանակ»¹:

Սակայն այդ երկերը, որոնք չափազանց կարևորվելով, դարեր շարունակ ուսուցանվում էին հայ վանական դպրոցներում և համալսարաններում, հունարեն սկզբնագրին հարազատ մնալու ձգտման հետևանքով հագեցած էին բառակազմական հաջող ու անհաջող նորամուծություններով, հունարենի քերականությանն ու շարահյուսությանը հատուկ լեզվական առանձնահատկություններով: Այդ «ծանր ու խրթին ոճը հայերենը դարձնում էր դժվար ըմբռնելի կամ բոլորովին անհասկանալի»²: Երբեմն էլ եզրույթի բառացի իմաստը չէր համապատասխանում հասկացության բովանդակությանը, կամ որոշ հասկա-

¹ Կ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյուսացին Հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1993, էջ 10:

² Ա. Ն. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Երևան, 1971, էջ 9:

ցություններ՝ շունենալով իրենց համարժեք եզրը հայերենում, արտահայտվում էին սահմանումներով կամ նկարագրական եղանակով³: Հունաբան լեզվի և մասնավորապես՝ եզրերի գիտական խրթին բովանդակությունը դժվար հասկանալի էր նույնիսկ հմուտ հայագետների համար, եթե նրանք չգիտեին հունարեն և չէին տիրապետում այն ոլորտին, որին վերաբերում էր երկը: Այդ պատճառով էլ առաջանում էր մեկնաբանության անհրաժեշտություն, որն արվում էր մեկնությունների, լուծմունքների, պատճառների և այլ ձևերով: «Այդ վերլուծագրությունը՝ *scholiographia*, իրականացվում էր ուսումնական նպատակով: Այն նաև արտացոլում էր միջնադարյան հոգևոր կենտրոնների հիմնական գործունեությունը՝ նախկինում ստացած մտավոր արժեքների պահպանումը և ավանդումը»⁴:

Աստվածաշնչյան մեկնություններից զատ հայ միջնադարյան գրականության մեջ հաճախ են հանդիպում նաև իմաստասիրական բնույթի «նուրբ գրեանց» մեկնություններ՝ լուծմունքներ: Հայ հեղինակներն այս երկերը համառոտում և վերլուծում էին՝ դրանք «կանոնավոր, ընդունելի ձևով»⁵ աշակերտներին մատչելի դարձնելու համար: Այդ վերլուծությունները «բազմատեսակ հարաբերությունների մեջ էին մտնում և՛ միմյանց, և՛ բնագրերի հետ, խմբավում, լրացվում, վերամշակվում: Ուսումնական բնագրերի այսպիսի փոփոխականությունը հաճախ դժվարացնում էր նրանց հեղինակային պատկանելության որոշումը և թվագրումը՝ բացի այն դեպքերից, երբ մեկնության կամ նրա հատվածի հեղինակի անունը պահպանել էր ինքը՝ ավանդույթը»⁶: Հայերեն թարգմանությամբ համեմատաբար ավելի ուշ ի հայտ եկած՝ Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատությունը նույնպես դասվում է այդ երկերի շարքը:

Դժվար է ասել, թե մեկնողական ընթերցումներ վարող հայ վարդապետերը հատկապես է՛րբ են սկսել հետաքրքրվել Նեմեսիոսի երկի հունաբան հայերեն թարգմանությամբ: Սակայն, որպես շարունակ աճող հետաքրքրության ապացույց՝ պահպանվել են բազմաթիվ լուծմունքներ, պատճառներ, մեկնություններ, ծաղկաքաղեր: Հաճախակի են հատկապես սքոլիաները՝ երկի դժվարմբռնելի հատվածների բացատրությունները: Դրանք հանդիպում են և՛ ձեռագրերի լուսանցքներում տեղ գտած նշումների, և՛ առանձին մեկնությունների ձևով, երբ բերվում է մեկնելի տեղին (լեմման) և տրվում դրա՝ սովորաբար շատ հակիրճ մեկնաբանությունը:

³ Նույն տեղում, էջ 123:

⁴ **Օ. Վարդապարյան**, «Հովհան Ռոտմեցու Հաւաքումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոց, որ Յաղագս նախախնամութեան», ԲՄ № 17, Երևան, 2006 (էջ 213-259), էջ 214:

⁵ **Մ. Է. Ծիրինյան**, Քրիստոնեական վարդապետության անտիկ և հելլենիստական տարրերը, Երևան, 2005, էջ 139:

⁶ **Օ. Վարդապարյան**, «Հիշատակարանները՝ «Հայերեն Փիլոնի» ձեռագրական ավանդույթի մասին», *Կոնս հայիկյան 90, գիտաժողովի նյութեր*, Երևան, 2010, էջ 261-272, էջ 263-264:

Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի մեզ հասած միջնադարյան վերլուծությունները կարելի է բաժանել երեք խմբի:

Առաջինը «Մեկնութիւն բնութեան գրոցն» կոչվող երկն է, որը բնագրի բավական ծավալուն ընդհանուր մեկնություն է՝ տեղ-տեղ դժվար հասկանալի հատվածների դյուրացված վերապատմով, երբեմն որևէ եզրի կամ արտահայտության հակիրճ ձևակերպումով, որն ընդհանուր շարադրանքից առանձնացվում է բն. («բան») և լծ. («լուծումն») նշումներով, երբեմն էլ ավելի ծավալուն վերլուծությամբ՝ հավելյալ նյութի կամ այլ տեղեկությունների ներառմամբ: «Մեկնություն»-ը սկսվում է տպավորիչ գրառաջք-մուտքով. «Աստուածահաճոյ եւ երանելի վարդապէտն Գրիգորիոս⁷, այնքան ուռճացեալ իմաստութեամբն և հանճարով ուսմանն, մինչ զի բնաւիցս էր սիրելի եւ հաճելի ոչ միայն մերովքս, այլ եւ արտաքնովքն, որպէս ոչ այլ ոք, մինչ բազումք յորդորէին զնա գրել վասն ամենայն իրաց, որպէս եւ սուրբն Բարսեղ՝ եղբայր նորին, եւ Գրիգոր Աստուածաբանն: Այսպէս եւ միւս եղբայրն՝ Պետրոս, զի ի նորա խնդրոյն արարեալ է զայս գիրքս, որպէս զկազմութեան, զերգոց երգոյն, եւ զկուսութեան եւ այլ բազում գիրս, զոր դեռեւս ոչ է փոխանցեալ ի մերս լեզու»: Մատենադարանում այս աշխատությունն ամփոփում են հետևյալ ձեռագրերը՝ ՄՄ422 (ԺԳ. դար, 1ա-44ա), ՄՄ55 (ԺԵ. դար, 162ա-303բ), ՄՄ 3275 (ԺԵ. դար, 152ա-219բ), ՄՄ 1480 (ԺԷ. դար, 304ա-342ա), ՄՄ 861 (ԺԸ. դար, 322ա-456ա), ՄՄ6562 (ԺԸ. դար, 168ա-190բ): Եվս մեկը պահվում է Երուսաղեմի սբ. Յակոբեանց վանքում՝ Եղմ. 172 (ԺԸ. դար, 391-463):

Երկրորդ մեկնողական գործը կոչվում է «Լուծմունք բնութեան գրոց»։ Այն բնագրի առանձին հատվածների՝ բառերի, արտահայտությունների, նախագասությունների մեկնաբանությունների ձևով է։ Սկզբում տրվում է մեկնելի հատվածը՝ բն. («բան») նշումով, ապա լծ. («լուծումն») նշումով մեկնությունը։ Բացատրությունները որոշ դեպքերում շատ հակիրճ են, սակայն երբեմն՝ բավական ծավալուն։ Այս երկն առկա է հետևյալ ձեռագրերում՝ ՄՄ 598 (ԺԳ. դար, 122ա-140ա), ՄՄ417 (ԺԷ. դար, 144ա-169ա), ՄՄ 463 (ԺԷ. դար, 140բ-164բ), ՄՄ 466 (ԺԷ. դար, 88բ-115ա), ՄՄ 1480 (ԺԷ. դար, 357բ-368ա), Եղմ. 390 (ԺԳ. դար, 804ա-840բ), Եղմ. 757 (ԺԷ. դար, 794բ-833ա), Եղմ. 820 (ԺԷ. դար, 338բ-366ա), Վնտկ. 1518/58 (ԺԷ. դար, 204ա-237ա), Տյուբ. Ձեռ. XIII 75 (228բ-267ա):

Եվս երկու աշխատանք մեզ հասել են միայն մեկ ձեռագրով՝ ՄՄ 621 (ԺԷ. դ.), որը կոչվում է «Գիրք պատճառաց եւ լուծմանց»։ Մեկը՝ «Լուծմունք մեկնութեան բնութեան գրոցն» (35ա-51բ) և մյուսը՝ «Մեկնութիւն բնութեան գրոցն» (80ա-166բ), որոնք բովանդակությամբ տարբերվում են և՛ առաջին, և՛ երկրորդ երկից։

⁷ Խոսքը Գրիգոր Նյուսացու մասին է, քանի որ երկը վերագրվել է նրան։

«Լուծումն» նշումով մեկնություններ են հանդիպում նաև բնագրի բազմաթիվ գրչագրերի լուսանցքներում: Աթանաս վ. Տիրոյեանը «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի Վենետիկում հրատարակված բնագրում⁸ նույնպես հաղորդում է վենետիկյան վեց գրչագրերում բազմաթիվ լուսանցային լուծումների առկայության մասին, որոնց մոտ երբեմն-երբեմն կա **Գէ** կամ **Գէորգ** նշումը: Որոշ լուծումներ նա մեջբերում է իր կազմած քննական բնագրի տողատակերում՝ միտքը պարզաբանելու նպատակով: Դա հնարավորություն է տալիս համոզվելու, որ վենետիկյան և մատենադարանյան մատյաններում հանդիպող լուծումները կրկնվում են: Ըստ Տիրոյեանի՝ դրանց հեղինակը **Գէորգ Ակևոացին** է: Այս ենթադրությունն անդրադառնում է Լևոն Հովհաննիսյանը՝ այն համարելով անհիմն. «Որոշ հետազոտողներ այդ մեկնությունները վերագրում են Գրիգոր Ակևոացուն, սակայն ոչ մի հավաստի ապացույց չի բերված այս ուղղությամբ: Այս ենթադրության համար, ըստ երևույթին, հիմք է ծառայել այն, որ վենետիկյան գրադարանի ձեռագրերում տեղ-տեղ նշվում է **Գէորգ** անունը: Բայց սա քիչ է նման եզրակացություն անելու համար»⁹:

Գրիգոր (**Գէորգ**) **Ակևոացին (Լամբրոնացի) (1170-մոտ 1230 թթ.)** Ներսես Լամբրոնացու մտերիմն էր և հետևորդը: Գիտական գործունեությունը ծավալել է Ակևոա վանքում: Բազմաթիվ մեկնությունների հեղինակ է՝ հիմնականում աստվածաշնչյան թեմաներով: Սակայն Ալիշանը հայտնում է նաև նրա գրած լուծմունքների մասին՝ «դժուարիմաց բանից սրբոց Հարց, որպէս զԻոննեսիոսի և զՆարեկացւոյն և զայլ խնդրոց աստուածաբանականաց»¹⁰: Հենց այս շարքում Ալիշանը հավելում է՝ «և գիրք Մարդակազմութեան, ըստ վկայութեան համառօտողի ուրուք վարուց նորին, թերևս մեկնութիւն գրոց Նիւսացւոյն, հանդերձ ալլովք, յորոց ո՞ գիտէ, որքան տակաւին անձանօթ մնաց առ ի մէնջ»¹¹: Այս մասին հաղորդում է տալիս նաև Գարեգին վ. Զարբհանայանը. «Մեր նախնիք Լուծմունք մ'ալ յօրինած են այս երկասիրութեան¹², որ յոմանց Գրիգորի Ակևոացւոյ ընծայուած է»¹³:

«Մեկնութիւն բնութեան գրոցն» վերնագրված երկի նպատակը Նեմեսիոսի աշխատանքի որոշ հատվածների ավելի պարզ և հասանելի շարադրումն է, կամ պարզաբանման կարիք ունեցող մասերի վերլուծությունը: «Իրենց ծավա-

⁸ Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացու, Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889 թ.

⁹ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней*, в 5 частях, ч. 1, Ереван, 1946, с. 159.

¹⁰ Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, Վենետիկ, 1885, էջ 91:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Իմա՝ Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ»:

¹³ Գ. Զարբհանայան, *Հայկական թարգմանությունք նախնեաց (Դ.-ԺԳ. դար)*, Վենետիկ, 1889, էջ 164:

լով դրանք մոտավորապես հավասարվում են Նեմեսիոսի գրքի մեկ քառորդին, – գրում է Լևոն Հովհաննիսյանը: Շարադրման համակարգը վերցված է հետևյալ կերպ՝ մեկնությունների հեղինակը բացարձակապես շրջանցում է որոշ հատվածներ, հավանաբար դրանց իմաստը համարելով լիովին հասկանալի և մեկնաբանության կարիք չունեցող: Իսկ այն մասերը, որոնք հարկ կա մեկնել, նա շարադրում է հիմնականում իր բառերով, երբեմն փորձելով ավելի հասկանալի դարձնել, և դրանով հաճախ նույնիսկ հեռանալով Նեմեսիոսի բնագրի ճշգրիտ իմաստից»¹⁴: Սա կարելի է ասել այդ ժամանակաշրջանի իմաստասիրական երկերի մեկնությունների մասին ընդհանրապես: Չնայած դրանք նախատեսված էին նյութի ընկալումը հեշտացնելու համար, սակայն հաճախ ավելի խրթին էին և անհասկանալի, քան բուն բնագիրը: «Դրանք մեկնաբանություններ էին, ոչ պարզեցումներ, և իրենց հերթին մեկնության կարիք ունեին: Դրանք երբեմն հիշեցնում էին դասախոսությունների ամփոփագրեր (սեղմագրեր)»¹⁵: «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի մեկնություններն ու լուծմունքները հիմնականում հանդիպում են երկի բնագրի և Նյուսացու կազմության գրքի հետ միասին նույն ձեռագրերում, բայց կան նաև լրիվ առանձին, միայն մեկնությունն ամփոփող գրչագրեր:

Այսպիսով, երբ է ո՞վ է գրել այդ մեկնությունները: Բնագրերում այդ մասին ոչ մի տեղեկություն չկա: «Գուցե մեկնությունների հեղինակները կամ թարգմանիչները նույնպես Ստեփանոս Սյունեցին և Դավիթ Հյուպատոսն են, ովքեր թարգմանել են այս երկերը, – գրում է Լևոն Հովհաննիսյանը: Այդ դեպքում կարելի էր ենթադրել, որ այս երեք ստեղծագործությունները նրանք թարգմանել են՝ ի մի բերելու համար տվյալ ժամանակաշրջանի մարդու կազմախոսությանն ու բնախոսությանը վերաբերող ամբողջ գիտելիքը, և լրացնելու համար հայկական գրականության այդ ոլորտը»¹⁶: Սակայն Լևոն Հովհաննիսյանն ինքն էլ մերժում է իր այս վարկածը, քանի որ մեկնությունները կարդալուց նման տպավորություն չի ստեղծվում: Լեզվական և եզրաբանական առումով դրանք բավականին տարբերվում են Սյունեցու թարգմանություններից, չնայած գրված են «հին հայերենով և լեզվական առումով մոտ են կանգնած Նեմեսիոսի երկի թարգմանության ժամանակաշրջանին (Ց-րդ դ.)»¹⁷:

Լևոն Հովհաննիսյանի կարծիքը որոշակիորեն վերաբերում է մեր առանձնացրած մեկնողական երկերից առաջինին: Համապատասխանում է և՛ երկի

¹⁴ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней*, с. 159.

¹⁵ Մ. Է. Շիրինյան, *Քրիստոնեական վարդապետության ...*, էջ 139:

¹⁶ Л. А. Оганесян, *История медицины ...*, с. 160.

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

վերնագիրը՝ «Մեկնութիւն բնութեան գրոցն», և՛ ծավալը: Իսկ մեկնություններից ո՞րն է վերագրվում Գրիգոր Սկևռացուն: Նախ, վերջինիս աշխատությունը և՛ Արիշանը, և՛ Զարբհանալյանն անվանում են «Լուծմունք»: Աթանաս վ. Տիրոյեանը ձեռագրերից տողատակերում մեջբերած լուծումները նույնպես համարում է Սկևռացունը: Նման վատահույությունը, հավանաբար, կարելի է բացատրել նրանով, որ նա այդ լուծումները համեմատել է Սկևռացու ենթադրյալ երկի հետ և հայտնաբերել դրանց նմանությունը: Պետք է ասել, որ Վենետիկյան մատենադարանում «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի միայն մեկ մեկնողական ձեռագիր կա: Դա երկրորդ խմբին պատկանող Վնտկ. 1518/58 է (Ժէ. դար, 204ա-237ա), և կոչվում է «Լուծմունք բնութեան գրոցն»: Իսկ «Մեկնութիւն բնութեան գրոցն» խորագրով աշխատություն Վենետիկում ընդհանրապես չկա:

Հետևաբար, Լևոն Հովհաննիսյանի այն կարծիքը, որը «Մեկնութեան» երկը գրվել է վաղ, գուցե և թարգմանական շրջանում, բնավ չի հակասում Աևոնդ Արիշանի և Գարեգին Զարբհանալյանի այն կարծիքին, ըստ որի «Բնութեան» գրքի լուծմունքը գրել է Գրիգոր Սկևռացին ԺԲ-ԺԳ. դարերում: Բայց մի բան կարծես թե հստակ է. ըստ Լևոն Հովհաննիսյանի՝ երկը հայ հեղինակների աշխատանք է, ոչ թե հունարենից թարգմանություն: Իբրև լրացուցիչ փաստարկ՝ նա հաղորդում է, որ իրեն հասանելի գրականության մեջ, համենայն դեպս, չի հաջողվել տեղեկություն գտնել հունարեն այդպիսի սկզբնագրի մասին¹⁸: Ինչպես արդեն նշեցինք, նա նաև բացառում է, որ «Մեկնութիւն»-ը գրվել է բնագրի թարգմանչի՝ Ստեփանոս Սյունեցու ձեռքով, բայց պնդում, որ այն գրվել է Ը. դարում¹⁹: «Մեկնության հեղինակն, ամենայն հավանականությամբ, ծանոթ է նաև այլ բժշկական գրքերի բովանդակությանը», – գրել է նա: Նշված առանձնահատկություններից ելնելով, նա հակված է համարելու, որ այդ մեկնությունները գրել է հայ բժիշկներից կամ գիտնականներից մեկը, երկի թարգմանությունից քիչ ժամանակ անց՝ իբրև օգնություն նրանց համար, ովքեր կկարդան կամ կուսումնասիրեն այն²⁰: Իսկ քանի որ այդ վաղ շրջանում հայերեն լեզվով դեռևս չկային մասնագիտական բժշկական գրքեր, մեկնիչը չի ունեցել համապատասխան գիտելիքներ՝ ինչպես հարկն է վերլուծելու Նեմեսիոսի բնագիրը, բայց անգամ նմանատիպ, քիչ թե շատ պարզեցված մեկնաբանությունները կարող էին օգտակար լինել ընթերցողին, որն այնքան էլ խորությամբ ծանոթ չէր մարդակազմությանն ու բնախոսությանը²¹: Լևոն Հովհաննիսյանի տպավորությամբ, այդ գիրքն ավելի շուտ կարելի է համարել Նեմե-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 162:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 256:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 160.

²¹ Նույն տեղում, էջ 161:

սիոսի երկի լրացում, ըստ որում հաճախ այն հասկանալի կարող է լինել միայն բնագրի առկայություն պայմաններում²²: Այսպիսով, հայ հեղինակը՝ ի նկատի ունենալով, որ հունաբան հայերենով ներկայացված և իր բովանդակության առումով նոր ու անձանոթ երկը բավականաչափ հասանելի չէ ըմբռնման համար, իր ունակությունների սահմաններում փորձել է պարզեցնել այն: Եվ հետևաբար, այս մեկնությունները՝ անկախ իրենց թերություններից, հունական ազդեցության ծաղկման շրջանում իրենցով լրացրել են հայ բժշկական գրականությունը և հիմք նախապատրաստել ինքնուրույն բժշկագիտության ձևավորման համար: Իսկ ո՞վ կարող է լինել Ը. դարի այդ հայ հեղինակը:

Որ «Բնութեան» երկի թարգմանիչները Ստեփանոս Սյունեցին և Դավիթ Հյուսպատոսն էին, այդ տեղեկության հավաստիության վերաբերյալ կասկած չի կարող լինել, որովհետև ձեռագրերի մեծ մասում պահպանվել է թարգմանչաց հիշատակարանը, որում նշված են թարգմանիչների անունները, թարգմանության տեղն ու ժամանակը: Այդ մասին հաղորդում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը²³: Սակայն վերջինիս հաղորդումն իր տեսակի մեջ միակը չէ: Համաբնույթ սկզբնաղբյուրների որոնումը ցույց է տալիս, որ կան բավարար հիմքեր՝ մտածելու, թե Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանական գործունեության ոլորտը սոսկ Դավիթ հյուսպատոսի օժանդակությամբ չի սահմանափակվում: Մխիթար Այրիվանցու (1222-1291 թթ.) մի երկում պահպանված տեղեկության համաձայն՝ նյուսացու «Կազմութեան» և «Բնութեան» գրքերի և հունարեն զանազան այլ բնագրերի թարգմանության ժամանակ Ստեփանոս Սյունեցուն աշխատակցել է թարգմանական պատրաստությանը օժտված հմուտ գործընկեր, Այրիվանքի միաբան, իր իսկ ուսումնակից-հասակակից «Գրիգոր-անուն» մատենագիրը²⁴: Իր «Ստեփանոս Սինեցու վկայաբանութիւն» խորագրով երկում²⁵ Մխիթար Այրիվանցին գրում է. «էր եւ ընկեր սորա (Ստ. Սյունեցու՝ Կ. Մ.) ի նմին քաղաքէ (Դվինից՝ Կ. Մ.) քահանայ ոմն Գրիգոր անուն ի սուրբ ուխտէն Այրիվանաց, որ է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորի (Լուսավորչի) ի գլուխ ձորոյն գեղաքաղաքին զԳառնոյ...»²⁶: Ահա այս երկու տաղանդավոր մարդիկ՝ «ընտիրք և զարմանալիք, յառաջադէմք ի գիտութիւն գրոց եւ յարուեստս երաժշտականութեան», Ստեփանոս Սյունեցին և Գրիգոր քահանա Այրիվանցին (Գռզիկը), Դվինից անցնում են Աթենք, որ իր ժամանակի գիտության, ուսման և երաժշտական

²² Նույն տեղում, էջ 163:

²³ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 135:

²⁴ Կ. Մուրադյան. նշվ. աշխ., էջ 63-64:

²⁵ Գառեգին Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանցի. նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 22:

²⁶ Կ. Մուրադյան. նշվ. աշխ., էջ 64:

արվեստի ձևավորման ու զարգացման կենտրոնն էր... Այստեղ նրանք ուսանում են «զամենայն սահմանս փիլիսոփայութեան իմաստնոց արտաքնոց» և քաջատեղեակ են լինում «աստուածաշունչ մեկնչաց: Անտի եկեալ, եկին ի թագաւորաբնակ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս... Անդ գտին նոքա զգիրսն Գիոնիսիոսի Արիսպագացոյ... Թարգմանեցին զնա ի յունականէն ի հայ բարբառ...: Գտին և ի նմին քաղաքի զբազմիմաստ գիրսն Գրիգորի Նիւսացոյ, որ վասն բնութեան մարդոյ եւ կազմութեան կարգեալ էր, եւ զայն ևս թարգմանեցին»²⁷: Աթենքից վերադառնալուց հետո Գրիգորն իր գործունեութեան վայր է ընտրում Այրիվանքը²⁸:

Այսինքն՝ նշված երկերը, այդ թվում՝ «Յաղագս բնութեան մարդոյ», «ի յունականէն ի հայ բարբառ» են թարգմանվել Ստեփանոս Այունեցու և «Գրիգոր անուն» թարգմանիչ-մատենագիրների համատեղ ջանքերով, Կոստանդնուպոլսում: Ըստ որում այս թարգմանիչ-մատենագիրների գործունեութեան հետ են կապվում նաև այլ աշխատանքներ: «Իրականում խոսքը ծրագրավորված, որոշակի մշակված սկզբունքներով գործող տեական թարգմանական գործունեություն ծավալելու մասին է, – կարծում է Կիմ Մուրադյանը, – որ, բնականաբար, մեկ-երկու աշխատակից-կատարողների ձեռնարկումներով դժվար էր իրականացնել»²⁹:

Ուրեմն, ինչու՞ է թարգմանչաց հիշատակարանում Ստեփանոս Այունեցու հետ նշվում միայն Դավիթ Հյուպատոսի անունը, և ո՞վ է, ի վերջո, Ստեփանոս Այունեցու հետ միասին թարգմանել նեմեսիոսի երկը՝ Դավիթ Հյուպատոսը, թե՞ Գրիգոր քահանան: Այստեղ հավանաբար, առաջին հերթին պետք է հիշել այն փաստը, որ հնում «թարգմանիչ» էր կոչվում նաև մեկնիչը, ինչին ի հաստատումն կարելի է բերել Մեսրոպ Մաշտոցի օրինակը: Մինչև գրերի գյուտը նա ժողովրդի մեջ տարածելու համար կարգում էր Աստվածաշունչը՝ կա՛մ ասորերեն, կա՛մ հունարեն, և անմիջապես թարգմանում հայերեն՝ բացատրելով իր ընթերցածը: Կիմ Մուրադյանը նույնպես նույնացնում է «թարգմանող = մեկնող, բացատրող կամ լուծող» բառերը³⁰: Իսկ քանի որ բացատրությունը պետք է շարադրվեր բացատրվող նյութին համերաշխ, աստվածային հայտնությունը (Սուրբ Հոգով), մեկնաբանելու իրավունք էր վերապահվել բացառիկ սրբություն ունեցող, «բանի սպասաւոր» վարդապետներին, որոնք կոչվում էին

²⁷ Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 63-64: Գաբելին Յովսէփեանց, Մխիթար Այրիվանցի. նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 17:

²⁸ Ա. Երեմյան, «Երաժշտագետ Գրիգոր Բահանայ Գոգիկ. 8-րդ դար», էջ միածին, 1954, ԺԱ., էջ 42-44: Գ. Յովսէփեանց, Մխ. Այրիվանցի. նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր. Երուսաղեմ, 1931. էջ 17:

²⁹ Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 64:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

«մեկնիչ» և «թարգմանիչ»: Ընդհանրապես «մեկնել» բառը, որ նշանակում է «Մեկին առնել, պարզ և յայտնի կացուցանել, պարզել զմթուփին բանից, յայտնաբանել, բացատրել, վերծանել, թարգմանել, խելամուտ առնել», հետաքրքիր է հատկապես իր «թարգմանել» իմաստով, որը ենթադրում է նաև հետադարձ կամ «թարգմանել» կարող է նշանակել նաև «մեկնել»³¹:

Այսպիսով, կարելի է, արդյոք ենթադրել, որ Ստեփանոս Սյունեցու և Դավիթ Հյուպատոսի թարգմանական գործունեությունը զուգահեռ, Գրիգոր քահանա Այրիվանեցին, և հնարավոր է նաև՝ իր օգնական խումբը, մեկնում էին հունաբան դպրոցի թարգմանիչների՝ մեծագույն պատասխանատվությամբ, բառացի և անփոփոխ թարգմանած երկերը, որոնք, ըստ էության, դեռ «հայ բարբառ»-ով չէին, այլ «չունական»: Եվ մեկնության նպատակը, ամենայն հավանականությամբ, դրանք հայկական մտածելակերպի մեջ տեղավորելն էր: Հետաքրքիր է, որ առաջին գլուխներում այդ երկյուղած և պատասխանատու մոտեցումն ավելի նկատելի է, երբ հիմնականում վերապատմվում է բնագիրը: Աստիճանաբար մեկնիչն ավելի ազատ է դրսևորում իրեն՝ երբեմն համառոտելով միտքը, երբեմն էլ լրացուցիչ տեղեկություններ հավելելով: Օրինակ, առաջին գլխի հետևյալ հատվածը՝ «Իսկ իմանալի ասել զհոգին՝ երկբայություն ունելով, թերևս արդեալք հպեալ միտք ի հոգի, որպէս այլ ոք յայլ, իմանալի արար զնա, և կամ թէ զիմանալին գոլ յինքենէ և բնութեամբ ունիցի հոգի ստացեալ, և այս է գեղեցիկ նորա մասն, որպէս ակն ի մարմնի» (Նեմ. 1. [1]), մեկնիչը վերլուծում է վերապատմելով. «Եւ ասէ, թէ ոմանք յերկբայեցին յոգի, թէ իմանալի է, և այլք՝ ասացին, թէ միտքն է, որ հպի յոգին, և առնէ զնա իմանալի: Եւ այլք, թէ՛ բնութեամբ ունի զիմանալին լինել, և թէ ակն է միտքն նորա, ոգոյն, և այլք, թէ՛ ոչ է ակն, և կամ ոգոյն գեղեցիկ մասն, այլ ա՛յլ էություն, որպէս զի յէից է մարդն», ընդ որում որոշ գրչագրերում պարզաբանվում է «և զայս զՊղատոնէ ասէ, բայց ոչ Պղատոն մեծն, որ աստուածաբան անուանեցաւ, այլ է այս և այլ աստուածաբան Պղատոնն, զոր այլ յետոյ յիշէ» (ՄՄ 1480, էջ 304ա):

Իսկ արդեն անձի մասին գլխում հոգու նախագոյությունն առնչվող հատվածը մեկնիչը փորձում է ավելի ընկալելի նկարագրել.

«Քանզի նախացուցանէ՝ եթէ ուսմունք վերստին յիշեցմունք են: Արդ՝ զայս առեալ որպէս խոստովանելի, կազմէ զբանսն այսպէս՝ եթէ ուսմունք վերստին յիշեցմունք

Հմմտ. «Բազում բանս ասացեալ է նա նախացուցական, և է՛ մի ի նոցանէ այս, զի ասաց, թէ ոգիքն են նախքան զլինելն ի մարմին, որպէս որք ասացին, թէ է՛ նոցա քաղաք, ուս-

³¹ Մ. Է. Շիրինյան, «Աստվածաբանությունը և մեկնությունը», Աստվածաբանության ֆ/տ «Տարեգիրք», 2017, էջ 28:

են, էր անձն ուրեմն նախ քան ի մարդուն լինելը» (Նեմ. 2. [8]):

մունք վերստին յիշեցմունք են: Նախ գիտէր զինքն հիւան կամ դարբին, և սա մեռեալ, ոգին ելնէ հիւսանն ի մարմնոյ, յայլ մարմին մտանէ, այլ յիշէ զառաջին բարութիւնն: Բայց մեր յիշմունքն ոգոյն է: Եւ թէ այսպէս է և զի ոգին յայլմէ յայլ մտանէ, նախ է ոգին և յառաջ, քան մարմինն» (ՄՄ1480, 308բ):

Ավանդույթը պահպանել է նաև Թ. դարի հայ բժիշկ Հովհաննես բժշկապետի անունը, որի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Գարեգին Հովսեփյանցը³²: Հովհաննես բժշկապետն իբրև առաջին հայ բժիշկ հիշատակվում է 879 թ., իսկ «իբրև վկայաբանութեան թարգմանիչ յայտնի է մեզ - Դիոնեսիոս Արիսպագացու. «Այս պատմութիւն սրբոյն Դիոնիսիոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմի թարգմանեալ էր յունականին (ի յունականէն), իսկ ի մերս թարգմանեաց Յովհաննէս բժիշկ յերեքհարիւր քսան եւ ութ թուականութեանն Հայոց» (= 879թ.)»³³: Այդ մասին գրում է նաև Ն. Ակինեանը՝ «Պատճառաց գրոց» հեղինակին ու նրա ժամանակը հետազոտելիս: Սակայն Մեսրոպ վրդ. Տէր-Մովսեսեանը հակաձառու՞մ է ենթադրելով, որ Ը. դարում Ստեփանոս Սյունեցին նույնպես կարող էր թարգմանած լինել այդ երկը՝ Արիսպագացու այլ գործերի հետ միասին: Եվ «Պատճառաց գրոց» հեղինակ Աբասի որդի Գրիգոր կարող էր «անմիջնորդապէս» օգտված լինել հենց նրանից³⁴: Նշանակու՞մ է սա արդյոք, որ Հովհաննես բժշկի թարգմանությունը միջնորդավորված էր, օրինակ՝ վերապատմված մեկնություն էր մեկ այլ թարգմանությունից: Կարո՞ղ էր արդյոք Հովհաննես բժիշկը այդպիսի մի մեկնություն էլ կատարած լինել, օրինակ, Նեմեսիոսի երկի համար: Այս քննարկումներն, իհարկե, կմնան ենթադրությունների դաշտում: Հովհաննես բժշկի կյանքի և բժշկական գործերի մասին ստույգ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Լևոն Հովհաննիսյանը կարծում է, և դա ակնհայտ է նաև մեկնողական բնագիրն ուսումնասիրելիս, որ «Բնութեան» գրքի մեկնիչը տիրապետել է որոշակի բժշկական գիտելիքների, ինչպես նաև տեղյակ է եղել այլ բժշկական գրքերից: Իսկ Թ. դարում, պարզվում է, ապրել է անվանի հայ բժիշկ-մատենագիր, որն, ըստ տրամաբանության, կարող էր նաև

³² Գ. Յովսէփեանց. Միս. Այրիվանցի. Նորագիտ արձանագրութիւն եւ երկեր, էջ 17: Տե՛ս նաև Գ. Կարապետյան, «Միջնադարյան հայ բժշկագիտության զարգացման շրջափուլերի և դպրոցների հարցի շուրջ», ԲՄ № 24, Երևան, 2017, էջ 239-241:

³³ Տ. Գարեգին Ա. կաթողիկոս, «Հայ-արաբական բժշկարան եւ մշակութային յարաբերութեան խնդիրներ», Հասկ հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 3:

³⁴ Ն. Վ. Ակինեան, Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Ա., էջ 2:

մեկնչական գործունեություն ծավալել: Հովհաննես բժիշկը ապրել և աշխատել է Երուսաղեմում: Այնուամենայնիվ հստակ է, որ Գրիգոր քահանա Այրիվանեցու առնչությունը «Բնութեան» գրքի, և ընդհանրապես, Սյունեցու և նրա կոստանդնուպոլսյան թարգմանությունների հետ, ավելի ակնառու է:

Ինչ վերաբերում է վենետիկյան բնագրի տողատակերում տրված (ինչպես նաև մատենադարանյան ձեռագրերի լուսանցքներում զետեղված) լուծումների, մեր հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ դրանց օրինակները համընկնում են մեկնողական բոլոր առկա երկերի գրչագրերում զետեղված լուծումների հետ: Եթե ենթադրենք, որ Վենետիկում հրատարակված բնագրում տողատակի լուծումները բերված են «Բնութեան» վենետիկյան տարբեր ձեռագիր բնագրերի լուսանցային նշումներից, որը շատ ավելի հավանական է, ապա ակնհայտ է, որ գրիչները ծանոթ են եղել և օգտվել են տարբեր մեկնողական գործերից: Բացի այդ, բազմաթիվ մատենագիրներ իրենք էին ձեռնարկում վերլուծել Նեմեսիոսի երկը, ավելի ճիշտ, երկի՝ իրենց համար առավել հետաքրքիր հատվածները: Օրինակ այն, Նյուսացու երկի հետ միասին իբրև սկզբնաղբյուր, հանգամանորեն ներկայացված է Հովհաննես Երզնկացու ճառերում ու քարոզներում՝ «բառացի մեջբերումների, վերապատմումների, տարբեր քաղվածքների համադրումների կամ դրանց հիման վրա հյուսվող նոր պատկերների տեսքով»³⁵:

Նեմեսիոսի երկից Հովհաննես Սարկավագի ընտրած մի շարք քաղվածքների ուսումնասիրությունը նույնպես ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ հայ գիտնականը յուրովի է մեկնաբանում և շարադրում «Բնութեան» գրքով հասանելի դարձած գիտական տեղեկությունները: Օրինակ, Նեմեսիոսի՝ հին հունական փիլիսոփայության ուսմունքների վրա կառուցած «զայլոց գլինելութիւնն այլում ապականութիւն գոլ ասէ, և զայլոց ապականութիւն՝ այլում լինելութիւն...» (Նեմ. 5. [6]) միտքը Սարկավագը քննում է «նորի» և «հնի» փոխհարաբերության տեսանկյունից, նոր երանգ հաղորդելով անտիկ փիլիսոփայությունից եկող այս ավանդական հարցադրմանը³⁶: Քննարկելով Նեմեսիոսի տեսական դրույթներն ու դատողությունները, Սարկավագը դրանք փաստարկում է կոնկրետ օրինակներով՝ ընթերցողին առավել մատչելի դարձնելու միտումով, դարձյալ կիրառելով համադրության, ընդհանրացման սկզբունքը:

³⁵ Ա. Թամրազյան, Մարդու տեսության վերաիմաստավորումը հայ միջնադարյան մեկնողական ավանդույթի մեջ, (Էսսեներ և ուսումնասիրություններ), Երևան, 2013, էջ 9 (Նեմեսիոս-Երզնկացի բոլոր զուգահեռները բերված են այս ուսումնասիրության բազմաթիվ էջերում), տես նաև Կ. Մոսիկյան, «Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյ երկը հայ միջնադարյան գրականության մեջ», ԲՄ № 26, 2018, էջ 177-206:

³⁶ Կ. Միսումյան, «Հովհաննես Սարկավագի երկու իմաստասիրական գրվածքները և նրանց արժեքը», ՊԲՀ № 2, 1979, էջ 158-159:

Իսկ Հովհանն Որոտնեցին ոչ միայն իր քննարկումներում հենվում է Նեմեսիոսի երկի վրա՝ մեջբերելով ամբողջական հատվածներ, հատկապես հոգու և տարրերի մասին գլուխներից, այլ ժամանակ առ ժամանակ հենց շարադրանքի մեջ, առաջարկում է լուծումներ՝ այլ փիլիսոփաների, օրինակ՝ Պլատոնի, խոսքն իբրև հիմնավորում ներկայացնելով³⁷:

Ձեռագրերում բազմաթիվ են նաև պատճառները, որոնց նպատակը երկի ստեղծման շարժառիթների, ժամանակի, հեղինակային պատկանելության և այլ հարակից հանգամանքների վերլուծությունն ու պարզաբանումն է: Երեք մեծ կապադովկացիների հայերեն թարգմանությունների շուրջ ստեղծված պատճառների մեծ մասի հեղինակը Դավիթ Քոբայրեցին է: Եվ քանի որ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը վերագրվել է Գրիգոր Նյուսացուն, կարելի է ենթադրել, որ այս երկի համար գրված պատճառները նույնպես կարող էին ստեղծվել Դավիթ Քոբայրեցու ձեռքով: Սակայն պատճառաց գրքում «Սկիզբն և պատճառ բնութեան գրոցն» ստեղծագործությունն անանուն է³⁸:

Հունական գիտական երկերի հայ հեղինակ-մեկնիչների վերլուծությունները բավական նյութ են տալիս վերջիններիս իմացաբանական հայացքները պատկերացնելու համար, նաև ցույց են տալիս, թե ինչպես էին միջնադարյան հայ մտածողներն իրենք հասկանում հույն փիլիսոփաների ուսմունքները: Հետևաբար, դրանք ձեռք են բերում ճանաչողական արժեք և հայ ժողովրդի մշակութային ժառանգության անքակտելի մասն են: Այդ մեկնություններն ուսումնասիրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ ամենակարևորն այն չէ, թե որքան ճշգրիտ, և կամ ինչ դիրքերից է մեկնաբանվում, օրինակ՝ Նեմեսիոս Եմեսացին, ինչպես է մեկնվում նրա առաջադրած այս կամ այն գաղափարը: Առավել կարևոր է այն, թե ինչպիսին են հայ մեկնիչ-մատենագիրների ըմբռնումները, մասնագիտական լեզուն, մտքի ճկունությունն ու տրամաբանվածությունը, և թե որքանով են նրանք տիրապետում այն գիտական տեղեկություններին, որոնք ներկայացնում ու վերլուծում են: Անգամ վերապատմական բնույթի մեկնությունները հնարավորություն են տալիս դատելու քննարկվող նյութի տարածվածության, կարևորի և պակաս կարևորի տարանջատման, սկզբնական գաղափարների բացահայտման, շարադրանքի տեսակների, տվյալ ժամանակաշրջանի հետ դրանց համապատասխանության մասին: Հետևաբար, այս մեկնությունները հնարավորություն են տալիս հասկանալ այս կամ այն հնագույն բնագրի իրական գործառույթը տվյալ մշակույթում, և «կազմում են հոգևոր

³⁷ Կ. Մոսիկյան, «Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյ երկը հայ միջնադարյան գրականության մեջ», էջ 195, տե՛ս նաև՝ Սբ Հովհանն Որոտնեցի, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, աշխ. Ա. Մինասյանի, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 128-134:

³⁸ Ն. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտություններ, քննություն և բնագիր, էջ 63:

մշակույթի ներքին, օրգանական կողմը»³⁹: Իսկ իմաստասիրական բնույթի երկերի մեկնությունները հաղորդում են առավել բազմատեսակ և բազմաոլորտ տեղեկատվություն, ուստի դրանք պետք է հրատարակել և ուսումնասիրել ավելի բազմակողմանիորեն:

KARINE MOSIKYAN

**MEDIEVAL ARMENIAN COMMENTARIES ON NEMESIUS
OF EMESA'S ON THE NATURE OF MAN**

Keywords: Nemesius of Emesa, nature, commentary, analysis, Step'anos Siwnets'i, Grigor Skevrats'i.

Medieval Armenian literature is rich in commentaries on philosophical works. There exist several Armenian commentaries on *On the Nature of Man* by the Greek philosopher Nemesius of Emesa. The extant commentaries are the following: 1. *Commentary on the Book of Nature*, 2. *Analysis of the Book of Nature*, 3. Ms M621, bearing the general title *Book of Causes and Analyses*, contains two different commentaries: *Analysis of the Commentary on the Book of Nature* and *Commentary on the Book of Nature*. The last two writings are different from the first and the second. The manuscripts which contain Nemesius' work often have short marginal explanations and notes. Scholars (Garegin Zarbhanalean, Ghewond Alishan, At'anēs Tiroyean) have attributed some of them to Grigor Skevrats'i. Nothing is known about the authors of the other commentaries but the historian of medicine Levon Hovhannisyan is sure they are original Armenian works, since there is no mention of commentaries on the *Book of Nature* in the Greek sources. The author of this article has made an attempt to collect and analyze all the existent data and suppositions, as well as to offer new hypotheses.

³⁹ Օ. Վարդապարյան, «Հովհանն Որոտնեցու Հաւաքումն յարտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոց, որ Յաղագս նախախնամութեան», էջ 215:

КАРИНЕ МОСИКЯН

**СРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРМЯНСКИЕ КОММЕНТАРИИ К СОЧИНЕНИЮ
НЕМЕСИЯ ЕМЕССКОГО *О ПРИРОДЕ ЧЕЛОВЕКА***

Ключевые слова: Немесий Емесский, природа, комментарий, анализ, Степанос Сюнеци, Геворг Скевраци.

В армянской средневековой литературе часто встречаются комментарии философских сочинений. Произведение греческого философа Немесия *О природе человека* армянские авторы толковали не раз. До нас дошли следующие комментарии: 1. “Толкование на книгу о природе”; 2. “Анализ книги о природе”; 3. Два разных комментария дошли до нас в рукописи М 621, носящей общий заголовок “Книга причин и анализа”: “Анализ толкования книги о природе” и “Толкование на книгу о природе”. Они отличаются от первого и второго сочинения. На полях рукописей, содержащих “О природе человека”, встречаются также краткие заметки и пояснения. Некоторые такие записи филологи (Гарегин Зарбанальян, Гевонд Алишан и Атанас Тироян) приписывали Григорию Скевраци. Об авторах остальных комментариев ничего не известно, однако историк медицины Левон Оганесян утверждает, что они написаны на армянской почве, так как в греческих источниках нет упоминаний о комментариях на книгу «О природе».

В статье сделана попытка собрать воедино и проанализировать все наличные факты и предположения, предложить новые гипотезы.